



بررسی حس معنویت ایجاد شده ناشی از تلفیق نور و رنگ در مسجد نصیرالملک شیراز

گلناز زمانپور^{1*}، زهرا پورعزیز²، پروانه حسینی³، سمیه روانشادنی⁴

1- دانشجوی ارشد معماری دانشگاه آزاد استهبان، فارس

Zamanpour.golnaz@gmail.com

2- دانشجوی ارشد معماری دانشگاه آزاد استهبان، فارس

Zz.poraziz@gmail.com

3- دانشجوی ارشد معماری دانشگاه آزاد استهبان، فارس

Hosseini.parvaneh@gmail.com

4- دانشجوی دکترا گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران

Ravanshadnia_s@yahoo.com

چکیده

معماری اسلامی از مهمترین و بحث انگیزترین شاخه های معماری جهان است که بر پایه هندسه، ریاضیات و هنر برپا گردیده است. در این بین مسجد نصیر الملک یکی از زیباترین آثار معماری اسلامی در دوره قاجار است. بانی آن میرزا حسین علی خان نصیر الملک از بزرگان واعیان شیراز در دوران قاجاریه و معمار مسجد استاد محمد حسن معماراست. فرضیه پژوهش حاضر بر این است که مفهوم نور و رنگ مسجد نصیر الملک در ایجاد حس معنویت قابل بررسی است و این مقاله به دنبال ریشه یابی آن است. به نظر می رسد میان مفاهیم نور و رنگ در ایجاد حس معنویت رابطه ای تنگاتنگ وجود دارد و این از تاثیرات یگانه هر رنگ سرچشمه می گیرد. روش انجام تحقیق تحلیلی- پرسشنامه ای است و طریقه جمع آوری اطلاعات میدانی، کتابخانه ای (پایان نامه، مقاله، کتاب و ..) اینترنت و پرسشنامه است. در این پژوهش مسجد نصیر الملک و ایوان های متعدد آن معرفی شده و به چستی رنگ و نور انطباق آن با ایجاد حس معنویت اشاره شده است.

واژه های کلیدی: مسجد نصیرالملک، نور و رنگ، معنویت



مقدمه

ظهور هر دین آسمانی موجب به وجود آمدن تحولات اجتماعی، اقتصادی و هنری در جوامع بشری گردیده است. کانون این تحولات را میتوان در مراکز عبادی پیروان آن دین یافت، مسجد به عنوان مکان پاک، مقدس و قابل احترام در میان مسلمانان همواره مورد توجه بوده و نمادی از پاکی، یگانگی و وحدت در میان مسلمانان است. اهمیت و قداست این مکان مقدس، هنرمندان مسلمان را بر آن داشت تا کمال هنر و خلاقیت خویش را خالصانه در زیباسازی، طراحی و معماری آن به کار گیرند و نهایت شکوه هنر اسلامی را در این بنای مقدس متبلور سازند. هنر و معماری اسلامی برگرفته از بیان قرآن است و روح معنویت را در خود منعکس می کند و چنین به نظر می رسد که از یک سو نگاه عارفانه هنرمندان اسلامی را متبلور می سازد و از سوی دیگر مبتنی بر هندسه و ریاضیات است. معماری اسلامی با مسجد آغاز می شود، مسجد نه تنها محل عبادت، بلکه مکانی برای هدایت تمامی امور مستقیم و غیرمستقیمی است که به دین ارتباط دارد مانند تعلیم و تربیت، قضاوت و ازدواج [1]

نور و نقش از عناصری هستند که همواره از دیرباز در مساجد ایرانی توأم بکار گرفته شده اند. تنالیته های رنگی ایجاد شده با استفاده از گره چینی و قواره بری در پنجره های ارسی با بهره گیری از نقوش هندسی و اسلیمی، از جمله آثاری هستند که در معماری اسلامی به خصوص در مساجد بکار رفته و در القای فضای عرفانی نقش بسزایی دارند که امروزه با ورود عناصر خارجی به فرهنگ و هنر ایرانی- اسلامی، رو به زوال گذاشته اند. استفاده از نور طبیعی روز از عواملی است که معماری اسلامی بر اساس آن شکل گرفته است. از این رو معرفی آثار به جای مانده و مطالعات زیبایی شناختی پیرامون عناصر تزئینی به کار رفته در این آثار به خصوص مساجد که به عنوان قطب مذهبی در تمامی ادوار مورد توجه می باشد؛ می تواند سهم عمده ای در شناخت ویژگی های این عناصر و کارکرد آنها در معماری اسلامی داشته و در بکار گیری موتیف ها و نقوش سنتی در معماری داخلی عصر حاضر کمک شایانی کنند. [2]

یکی از مساجد مقدس و زیبای مسلمانان، مسجد تاریخی نصیرالملک شیراز است. این مسجد سرشار از رنگ، هنر معرق، کاشی کاری، نقوش زیبا و نمونه تکامل یافته ای از معماری دوره قاجار است. این مسجد دارای حیاط وسیع است که حوضبزرگ در وسط آن است. در سمت شمال حیاط تاق مروارید در سمت شرق شبستان باهفت ستون سنگی در سمت جنوب دوگلدسته زیبا در غرب شبستان اصلی قرار دارد. شبستان غربی مسجد، دارای هفت در چوبی بزرگ مزین به شیشه های رنگی و 12 ستون سنگی یکپارچه با شیارهای مارپیچ در دو ردیف شش تایی به نیت دوازده امام است. سقف شبستان نیز با نقشهای گل و بوته، خطوط اسلیمی و آیات قرآنی به خط ثلث عالی تزیین شده است. مسجد نصیرالملک از نظر کاشیکاری و مقرنسکاری از زیباترین مساجد ایران است.

روش تحقیق

در این پژوهش به بررسی مسجد نصیرالملک به عنوان یکی از شاهکارهای دوران قاجار پرداخته شده است. معماری اسلامی بر پایه هنر و ریاضیات برپا گردیده و هنرمند از طریق آن علم ذوق و برداشت فلسفی خود را از زندگی به نمایش می گذارد. حقایق و اصول ثابت در معماری اسلامی به خصوص مسجد، نشانگر تمدن انسان، پیشرفت و انعکاس مبانی روحی در زندگی مادی اوست. هدف این پژوهش بررسی رنگ و نور در ایجاد حس معنویت است تا بتوان بعد جدیدی از دنیای طرح ها، نقوش نور و رنگ های به کار رفته در معماری بناهای دوره اسلامی را شناساند. روش انجام تحقیق توصیفی - بنیادی است و طریقه جمع آوری اطلاعات میدانی، کتابخانه ای (پایان نامه مقاله، کتاب و...) و اینترنت است.

مسجد نصیر الملک

مسجد نصیرالملک یکی از مساجد قدیمی شیراز است که در محله گود عربان و در جنوب خیابان لطفعلی خان زند و در نزدیکی امامزاده شاه چراغ قرار گرفته است. این مسجد به دستور میرزا حسن علی ملقب به نصیرالملک که یکی از بزرگان سلسله قاجار بوده ساخته شده است [3]. معماری آن کار محمد حسن معمار بوده است. مدت ساخت آن حدود ۱۲ سال و از سال ۱۲۵۵ تا ۱۲۶۷ خورشیدی به طول انجامیده است. مرمت، حفظ و نگهداری این بنای باشکوه و ارزشمند با رعایت استانداردهای بین‌المللی مرمت آثار تاریخی از سال‌ها پیش توسط موقوفه نصیرالملک به تولیت آقای محمود قوام و مدیریت آقای مهندس کوروش جاویدی پارسی جانی آغاز شده و همچنان ادامه دارد. مسجد دارای صحن وسیعی است که در سمت شمال مسجد قرار گرفته است. در ورودی دارای طاق نمایی بزرگ است، که سقف آن با کاشی‌های رنگارنگ مزین گشته است. درهای ورودی این مسجد، دو در بزرگ چوبی است که در بالای آن بر روی سنگ مرمر شعری از شوریده شیرازی به مناسبت سازنده مسجد و سال اتمام آن نوشته شده است. [3]

مسجد دارای دو شبستان شرقی و غربی است. شبستان غربی که پوشش آجری دارد و بیشتر بروی آن کار شده و زیباتر است. طاق این شبستان بر روی ستونها سنگی و با طرح مارپیچ بر روی آن در دو ردیف شش‌تایی و به تعداد دوازده عدد به نیت دوازده امام قرار گرفته است و همچنین این شبستان دارای هفت درگاه که آن را به صحن مسجد مرتبط می‌کند، با هفت در چوبی با شیشه‌های رنگارنگ می‌باشد. سنگتراشی و تزیین این شبستان الهام گرفته شده از مسجد وکیل شیراز است. [3]



شکل 1- نمایی از ستون‌ها و شیشه کاری مسجد نصیر الملک مأخذ: نگارندگان



شکل 2- تلفیق نور و رنگ در مسجد نصیر الملک شیراز مأخذ: نگارندگان



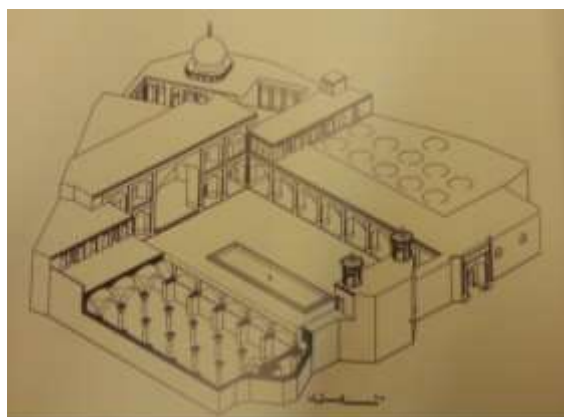
شکل 3-بازتاب نور شیشه ها بر روی ستون های مسجد نصیر الملک مأخذ: نگارندگان

طاق و دیوارهای این شبستان با کاشی کاربهای زیبا تزیین شده است. کف آن با کاشی های فیروزه‌ای و سقف آن با نقش گل و بوته و آیات قرآنی مزین گشته است. این شبستان در واقع شبستان تابستانه محسوب می‌شود. [3]

مسجد دارای دو ایوان شمالی و جنوبی است که شبیه هم نیستند و ایوان شمالی زیباتر از ایوان جنوبی است. ایوان شمالی دارای سه نیم طاق در سه طرف است و از سمت چهارم به صحن راه دارد، همچنین این ایوان دارای ۴ غرفه است و سقف میانی آن با مقرنس کاری و کاسه سازی پنج کاسه مزین گشته است. ایوان جنوبی نیز دارای دو گلدسته است و در حیاط آن نیز حوضی مستطیل شکل و سنگی با فواره وجود دارد. [3]

این شبستان دارای 12 ستون سنگی شبیه به مسجودکیل و سردرهای ورودی و پیشانی تاقهای آن یکسره کاشیکاری می باشد. شبستان غربی مسجد، دارای هفت در چوبی بزرگ مزین به شیشه های رنگی و 12 ستون سنگی یکپارچه با شیارهای مارپیچ در دو ردیف شش تایی به نیت دوازده امام است. سقف شبستان نیز با نقشهای گل و بوته، خطوط اسلیمی و آیات قرآنی به خط ثلث عالی تزیین شده است. مسجد نصیرالملک از نظر کاشیکاری و مقرنسکاری از زیباترین مساجد ایران است. [3]

شیشه‌های رنگی به کار رفته در درها و پنجره‌های زیبای این مسجد، بازی نور و رنگ شورانگیزی اندرون مسجد به راه انداخته است. و این رنگ‌های ایجادشده توسط شیشه‌های رنگی را تنها در صبح‌گاه دیده می شود. مسجد چنان ساخته شده که نور آفتاب صبح‌گاهی را ببیند، پس اگر ظهر به دیدن آن جا بروید، برای گرفتن این نور دیگر دیر شده است. دیدن نور آفتاب صبحگاهی که از شیشه‌های رنگی می‌گذرد و سپس روی طرح فرش‌های ایرانی می‌افتد، چنان جادویی است که گویی متعلق به جهانی دیگر است. [4]



شکل 4- نمایی از مسجد نصیر الملک به همراه جانمایی ستون های شبستان غربی [3]

تعریف رنگ (چیستی رنگ)

رنگ در محیط زندگی انسان از اهمیت بسزایی برخوردار است. تا جایی که زندگی بدون رنگ قابل تصور نیست. دنیایی که ما نظاره گر آن هستیم از دو عنصر مهم تجسمی تشکیل شده است. این دو عنصر عبارتند از فرم (شکل) و رنگ، که هر کدام لازم و ملزوم یکدیگر هستند.

هر موجودی که در این دنیا موجود دارد، ابتدا از لحاظ شکل و اندازه احساس می شود و سپس در حالی که دارای پوششی از رنگ است مورد توجه قرار می گیرد. در عین حال رنگ علامت مشخصه هر شیء طبیعی است. در قرن هفدهم میلادی نیوتن موفق شد با تجزیه نور سفید، رنگ های طیف را به دست آورد. او کشف کرد که نور سفید شامل انواع اشعه است که هرگاه با شبکه چشم انسان به طور جداگانه اصابت کند احساس یک رنگ مجزا را به وجود خواهند آورد و اختلاط این اشعه ها (امواج نور) بر روی شبکه چشم رنگ سفید را محسوس می سازد. بنابراین آنچه را که ما از طریق چشم از رنگ اشیاء در می یابیم، در واقع نوری است که از سطح آنها منعکس می شود و اساساً دیدن تنها در شرایطی صورت می پذیرد که نور وجود داشته باشد. [5]

تأثیر رنگ ها بر انسان

رنگ ها در انسان ها دارای قدرت تأثیرگذاری هستند. به عنوان مثال می توانند احساس آلودگی، ناراحتی، فعالیت یا بی حرکتی ایجاد کنند. رنگ آمیزی در کارخانه ها، شرکت ها و یا مدارس می تواند عملکرد افراد را بهبود بخشد یا کاهش دهد. در بیمارستان ها می تواند اثر مثبتی بر سلامتی بیماران داشته باشند. این تأثیر به طور غیر مستقیم با ظاهراً باریک تر و یا عریض تر شدن اتاق ها صورت گرفته و بدین صورت برداشتی از فضا ایجاد می شود که احساس آزادی یا محدودیت به وجود می آورد.

قوی ترین اثر تحریک آمیز از نارنجی به وجود می آید و به دنبال آن زرد، قرمز، سبز و بنفش و ضعیف ترین اثر نیز از رنگ آبی، سبزی و بنفش کم رنگ حاصل می گردد. رنگ های گرم برای قسمت های کوچکی از اتاق مناسبند و رنگ های سرد برای قسمت های بزرگ تر استفاده می شود. رنگ سبز نیز خود ایجاد تمدد اعصاب می کند. البته تأثیرات ایجاد شده توسط رنگ ها به روشنایی و محل نیز بستگی دارد. اگر به رنگ های گرم و روشن از پایین نگاه کنیم، اثر معنوی محرکی به وجود می آورد و اگر از بالا نگاه کنیم اثر روشنی بخش و بالا برنده ای ایجاد می گردد. و به رنگ های گرم و تیره از پایین اگر نگاه شود اثر احاطه کننده و اگر از بالا به این رنگ ها نگاه شود ایجاد محلی امن برای قدم گذاشتن می نمایند. رنگ های سرد و روشن در بالا، محیط را روشن و شاد نموده و در پایین صاف به نظر آمده، به قدم گذاشتن در آنجا تشویق می نمایند. رنگ های سرد و تیره از پایین اگر نگاه شود



ترسناک به نظر می رسند و از بالا سنگین به نظر آمده و بیننده را به طرف پایین می کشاند. سفید رنگ خلوص کامل، تمیزی و نظم است. سبز فیروزه ای بیانگر شفافیت فکر است و در کنار آبی، چهره ای از واقعیت و پایداری و طبیعت ابدی را به نمایش می گذارد.[5]

اعجاز نقش ، رنگ و نور در فضا سازی معنوی مسجد

آثار موجود هنر های سنتی ایران در اقصی نقاط عالم ، نشان می دهد که مردم این سرزمین در تمام ادوار تاریخی ، همواره زندگی شان با ذوق ، سلیقه و زیباپرستی همراه بوده است. عشق به زیبایی و برگرفتن عبرت در تمام دوره ها موضوع اساسی هنرهای سنتی ایران بوده است. چندانکه دستان هنرمندان ، با نقش و رنگ ، همیشه و در همه جا زیبایی طبیعی را بصورت طرح ها و نقش ها در کاشی ها ، گچبری ها ، نگاره های چوبی ، آینه ها ، قلم زنی ها ، خاتم کاری ها و... منعکس کرده اند. هنر های سنتی ایران در وهله نخست ، با زندگی پیوند نزدیک دارد و تار و پود آن از تجارب انسانی بافته شده است. با نگاهی به هنر های سنتی ایران در می بابیم که اغلب هنر های اسلامی و ایرانی ، جنبه عملی داشته و در ردیف هنر های صناعی محسوب می شده است. در نظر هنرمندان هنر های سنتی ایران، میان هنر های زیبای محض و هنر های سنتی کمترین تفاوتی وجود نداشته و از این جهت ، و با وضعیتی که آثار هنرهای سنتی در ایران داشته هم مفید فایده بوده و هم جنبه زیبایی و هنری در آن رعایت شده است. [7]

تلاقی دین و هنر اسلامی در مسجد

اسلام ، نخستین دین آسمانی است که نظر انسان را به گستره زیبایی و زینت در آفریده ها جلب می کند و به او می نمایاند که بعد انسانی و روحانی فطرت خویش را ارج نهاده تا به فراسوی زندگی حیوانی رهنمون شود. زیبایی و زینت ، تعبیر همین مفهوم و عصاره هنر های زیبا به شمار می رود . تمام نظم تجریدی هنر متعالی اسلامی ، بازتابی است از محتوای عارفانه ای که بر پایه ایدئولوژی اسلام بنا شده است. به یقین نمی توان ، مسائل عقلانی و انتزاعی را از ابعاد احساسی و عاطفی آن جدا دانست . تا این احساس برانگیخته نشود و وجدان و فطرت انسانی احیا نگردد ایمان ، ریشه ندوانیده است. از این حیث می توان ادعا کرد که دین با هنر نقاط اشتراک متعددی دارد . مساجد بعنوان ساختار های اجتماعی اسلام ، همواره به نقش آفرینی چند منظوره در قرون گذشته پرداخته است. گرایش مردم آزاد اندیش دنیا به مفاهیم عالیه اسلام از یکسو و ناکامی نظری و عملی تمدن مادی در برخی جهات از سوی دیگر ، بر اهمیت و نقش مساجد در جامعه جهانی افزوده است. تاثیرگذاری چند گانه مساجد در عرصه های مختلف سیاسی ، فرهنگی و اجتماعی به گونه ایست که در واقع ، قدرت پاسخگویی به تمام نیاز های بشر را دارد.

مساجد و بناهای مذهبی در تاریخ معماری ایران، همواره نقطه به اوج رسیدن هنر و معماری اسلامی بوده است. «در معماری اسلامی ایران ، بدون شک جنبه های ساختمانی و نوآوری در فضاهای مساجد و ایجاد فضایی تازه در سیر تاریخی خود، از اهمیت بالایی برخوردار می باشد. یک معماری ایران در عناصر معماری همچون قوس ها، تاق بندی ها، گنبد و حتی مقرنس بعنوان یک تزئین حجمی و سه بعدی پیشتاز بوده و توانسته است این دستاوردها به دیگر سرزمین های اسلامی نشان دهد.» [8]

مسجد، محل تجلی مجموعه ای از هنرهای است که مصداق مسلم هنر شهودی است. بعبارت دیگر ، در مساجد نه تنها دین با هنر ملاقات می کند بلکه مهم ترین نموده های هنر اسلامی ، معماری مساجد و ویژگیهای بارز آن است. مجموعه ای از جلوه های هنری را می توان در مساجد مشاهده نمود که از آن باید به هنر پرستشگاهی یا هنر قدسی یاد کرد. این جلوه های هنری عبارتند از معماری ، گچبری ، آجرکاری ، کاشیکاری ، مقرنس کاری ، خوشنویسی ، فضاآرایی و... در طول نسل ها و قرون متمادی ، پاکترین و امن ترین ملجاء برای هنر اسلامی ، مساجد بوده است. از آنجا که هنر با نماد آمیخته است و نمادها ماهیت و جوهر هنر را تشکیل می دهند، لذا مجموعه هایی که از هنر در خدمت مسجد قرار گرفته ، فراوان بوده و دارای پیامی معنادار می باشد. در هنر معماری مساجد ، خطوط عمودی ، افقی و منحنی ، دارای معنای بلندی می باشند. ساخت گنبد ، محراب ، گلدسته ها ، ستون ها ، منبر ،



مقرنس ها نیز پیامی را به مخاطب القا می نماید. «هنر اسلامی نه تنها در مسجد بلکه در متن زندگی مردم جریان یافته و در طول قرون متمادی، محیطی را فراهم آورده که در آن مسلمین با به یاد داشتن خداوند و با عنایت و تامل در باب زیبایی که نهایتاً فقط ناشی از خداوند است که به مفهومی مطلق و زیبا منتهی می شود کار هنری انجام می دهند.» [9]

تاثیر نقش، نور و رنگ در فضا سازی معنوی مسجد

سه عامل نقش، نور و رنگ نیز در فضا سازی دخالتهی مستقیم و ناگزیر دارند. نقش، محصول لاینفک و ناگزیر مصالح بنایی نیز می باشد. نحوه قرار گیری آجرها در کنار و بر روی هم به هر حال، تولید نقش می کند و نیز در فضا سازی دخیل است. مزاجت آجر و ملات و حمایت این دو از یکدیگر نیز نقش آفرین است. رنگ نیز به خودی خود ظهور نمی یابد مگر اینکه بر نقش بنشیند آن گاه است که منشاء اثر می گردد و در فضا سازی دخالت می کند. سومین عنصر مهم فضا سازی معنوی مسجد، نور است که رنگ نشسته بر نقش را ظاهر می گرداند و در فضا سازی نقشی بی بدیل ایفا می کند. همه رنگ های نشسته بر نقش است که رنگ ها را ظاهر می گرداند و طیف رنگین از کم رنگ به پر رنگ و سایه روشن را می آفریند. بدین ترتیب، عمق میدان و وسعت دید، معنا و موجودیت می یابد.» [10]

الف) نقش:

نقش متنوع و رنگارنگ کاشیکاری مساجد ایرانی، جزء زیباترین و پرمعنا ترین عناصر بکار رفته در مساجد است. این نقوش پرمعنا هر یک بر حسب شکل و محل قرار گیری دارای کارکرد و بار معنایی و رمزی متفاوت است. تکرار، ویژگی خاصی است که در میان عبادتگاهها تنها در مسجد به این وسعت استفاده شده است و در عملکرد خود با روح اسلام و عبادت در آن ارتباط تنگاتنگ و مستقیم دارد. نقوش اسلامی که در نوع گردش اسلیمی و ختایی و نقوش هندسی جلوه گر شده است معمولاً از یک یا چند شکل منظم به دست می آید که در انحناها و دوایر قرار می گیرند و بر طبق اندازه های تکرار شونده به اشکال متفاوتی نمودار می شوند و به این صورت، تناسب و ایسته به آن نقش، در کل سطح گسترش طرح تکرار می شود. حتی اگر پایه هندسی کار حذف شده باشد و تنها خطوط و شکل هایی که بر اساس آن ترسیم شده است باقی مانده باشد باز هم روح هم آهنگ و تکرار شونده آن محفوظ و نمایان است. این نقوش نیز جلوه ای قدسی در هم آهنگی کامل با معماری بنای مسجد است و چنان احساس معنویت را به شخص حاضر در مسجد القا می کند که گویی تمام ساختمان مسجد در ذره ذره نقوش و اشکال خود دائماً ذکر او می گویند و به همراه خود، عابد را از مقام خاکی به سیر در افلاک دعوت می کنند. این نقوش که نظم هندسی آن گویای عقلانی بودن آن است ضمن اینکه برای ره گذران زیبایی صوری ایجاد کرده، برای عابد، نقش دیگری ایفا می کند و او را از عالم تعلقات و کثرات به عالم وحدت و ماورای ظاهر رهنمون می کند. در اغلب نقوش اسلامی، نوشته، نقش کار ساز و مهمی ایفا می کند. خطوط نسخ و کوفی به سیال بودن آب زلال و به نرمی نسیم سحرگاهی در لابه لای نقوش یا روی آن ها می لغزند و آیات نور و اشارات قداست را بر آن ها می نگارند. هنرمند مسلمان از کثرات می گذرد تا به وحدت نایل آید. انتخاب نقوش هندسی، اسلیمی و ختایی و کم ترین استفاده از نقوش انسانی و وحدت این نقوش در یک نقطه، تأکیدی بر این کوشش است. طرح های هندسی که به نحو بارزی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت را نمایش می دهد، همراه با نقوش اسلیمی که نقش ظاهری گیاهی دارند آن قدر از طبیعت دور می شوند که فضای معنوی خاصی را ابداع می نمایند که رجوع به عالم توحید دارد. تفکر توحیدی چون دیگر تفکرهای دینی در معماری مساجد، تجلی تام و تمام پیدا می کند. معماری مساجد و تزئینات آن در گنبد، مناره ها، موزائیک ها و کتیبه ها و نقوش مقرنس کاری، فضایی را ابداع می کند که آدمی را به روحانیت فضایی ملکوتی پیوند می دهد. در معماری سنتی، شکل های هندسی، چیزی بیش از ابزار تکنیکی صرف هستند هر چند به این معنا نیز در معماری عمل می کنند ولی ورای این عملکرد مادی دارای وظیفه مهم تری هستند و آن یادآوری انسان است از طریق چهره سمبلیکی. در معماری سنتی هیچ چیز بدون معنا نیست و معنا چیزی جز حالت روحانی نیست. [11]

**ب) رنگ:**

تاثیر رنگ در معماری اسلامی، انکار ناشدنی است و از اهمیت و گستردگی معنایی زیادی برخوردار است و یکی از عوامل و مولفه های مهم در فضا سازی معنوی و روحانی مسجد می باشد. رنگ ها علاوه بر آثار و ابعاد عرفانی از نظر روحی و روانی نیز اثر داشته و سبب نشاط و یا خمودگی می گردد. رنگ در روان روان انسان، حالتی متناظر با واقعیت کیفی و سمبلیکشان ایجاد می کند. رنگ و هارمونی آن که البته همنشین بی بدیل نور است در همه هنر های ایرانی و اسلامی، نقشی تعیین کننده دارد. در هنر اسلامی ایرانی، از رنگ ها بصورت خردمندانه ای استفاده می شود و این استفاده با آگاهی از معنای سمبلیکی هر رنگ و واکنش کلی ایجاد شده در روان انسان در برابر حضور یک ترکیب یا هارمونی از رنگ ها همراه می باشد. استفاده سنتی از رنگ ها بیشتر با هدف یادآوری واقعیت آسمانی اشیاء همراه است. در این معنا، رنگ ها یکی از عناصری هستند که معنای سمبلیکی آن ها باید به نحوی در نظر گرفته شوند و این راهی است که بدان وسیله می توان معنای درونی معماری و هنر اسلامی را درک نمود. [11]

حسین نصر در کتاب ایران پل فیروزه در رابطه با تاثیر رنگ چنین می نویسد: «رنگ ها در هنر رجنه کیمیایی دارند و آمیختن آن ها خود یک هنر مشابه به کیمیای است. هر رنگ دارای تمثیلی است خاص خودش و نیز هر رنگ، دارای رابطه ای با یکی از احوالات درونی انسان و روح است.»

«مساجد جهان اسلام در بکارگیری رنگ های متنوع از چارچوب واحدی پیروی می کنند و معمولا از رنگ های سبز، فیروزه ای و آبی استفاده می کنند. رنگ آبی لاجوردی و فیروزه ای از عمده ترین رنگ های زمینه ای دیوارها، کاشی ها، محراب، گنبد، صحن و شبستان مساجد است.» [12]

رنگ آبی لاجوردی و آبی فیروزه ای رنگ های اختصاصی ساعات بامدادی است، طیفی از رنگ های آبی و سبز نزدیک به هم. آبی، رنگ تداعی گر آسمان، بیکرانگی و بی نهایت، قدرت و وسعت است.

ج) نور:

«معماری اسلامی بویژه در ایران تاکید خاصی بر نور دارد. درون یک مسجد شبیه به نور است که به صورت صور مادی متبلور شده است و یادآور آیه نور است. در ایران، بعلت درخشندگی شدید اشعه آفتاب در اکثر پهنه این سرزمین و شفافیت هوا در مناطق مرتفع، تجربه نور و نیاز به زیستن به فضاهای روشن به عنوان جزئی از زندگی ایرانیان در سراسر تاریخ بوده است. نور عنصر برجسته معماری ایرانی است و نه بعنوان یک عنصر فیزیکی، بلکه به عنوان یک سمبل عقل الهی و سمبل وجود. نور یک حضور روحانی است که در سختی ماده نفوذ کرده آن را تبدیل به یک صورت شریف می کند و آن را زیبا و شایسته می سازد که محل استقرار روان انسانی باشد که جوهر او نیز ریشه در عالم نور دارد، عالمی که جز عالم روح نیست.» [13]

نقش نور در معماری اسلامی، تاکید بسیار گسترده بر اصل تجلی است. نور، وظیفه شفاف کردن ماده و کاستن از صعوبت و سردی بنا را عهده دار است. نور به عنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشاندگی می شود تا یکی از عناصر تشکیل دهنده فضای ادراکی باشد. عنصر نور افشانی مسجد و تقویت سیستم نوری مساجد علاوه بر اینکه خود، سمبل عرفانی و معنوی است، جزئی از تزئینات مسجد نیز به شمار می رود. این نور افشانی، وظیفه مخابره اطلاعات را به خوبی انجام می دهد گاهی اوقات هم باعث صعود فکرو اندیشه انسان به ماورای محدودیت های مادی می شود. نور می تواند تحرک و حیاتی فعال به تزئینات اسلامی ببخشد. «ترکیب نور و آب از قدیمی ترین ازواج در معماری مسجد به شمار می روند، آب نمادی است از پاکی و پالایش روحی در محیط مسجد و در ترکیب با نور، نمادی است از حاصلخیزی و رشد. امتزاج آب و نور، زیبایی و برکت را همزمان به محیط مسجد می آورد. نور و تزئینات مسجد، بجای اینکه ذهن را به بند بکشد به جهانی خیالی رهنمون می شود و قالب های ذهنی را درهم شکسته و انسان را به روشنایی دنیایی می کشاند که تجلی حق در آن است. هنر و معماری اسلامی نیز از آنجا که با عالم ملکوت پیوند می خورد، عنصر نور را چون تمثیلی از جلوه وجود مطلق تلقی می کند از این منظر است که نور بعنوان مظهر وجود در فضای مسجد افشاندگی می شود تا تبیین کننده هندسه آیینی آن باشد. حجم فضا در نورپردازی معماری ایرانی، اسلامی حایز



اهمیت است. در این حجم فضایی و پوشش غیر هم سطح، انعکاس منابع نور بر سطوح با رنگ های یکسان، طیف های رنگین با سایه روشن های گوناگون ایجاد می کند و فضا و محیط را با درجات رنگین متکثر از سیر تا روشن ئ تلالو و جلوه هایی بی انتها می نمایاند و از هر زاویه دیدی، این جلوه گری ظهوری نو می یابد. نور پردازی در شبستان مسجد، در خدمت فضا سازی طراحی شده به گونه ای که به ایجاد سایه روشن contrast در مناظر دید انسانی perspective کمک شایانی می کند.

منابع نور

با توجه به مطالب بیان شده در رابطه با اعجاز نور و نور پردازی و تاثیر این مولفه مهم در روح و روان انسان، ویژگی ها و مکانیسم علمی تامین نور فضای داخلی (شبستان) مسجد بصورت مختصر ذکر می شود. «معمولا نور مورد نیاز مساجد از دو منبع تامین می گردد. منبع اول که برای روشن کردن کلی شبستان می بایست در نظر گرفته شود، بواسطه ایجاد بریدگی بزرگ بر روی دیوار شبستان صورت می گیرد. و برای روشن کردن محراب استفاده می شود. منبع دوم که نور اصلی شبستان است نوری است که توسط تابش مستقیم نور خورشید از پنجره ها به درون شبستان صورت می گیرد. منابع تامین نور شبستان مسجد شیخ لطف الله نیز براساس این دو منبع پایه گذاری گردیده است.» [14]

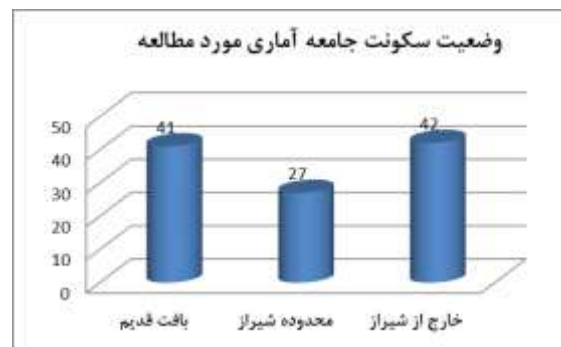
تحلیل کالبدی

کاربرد نور در معماری اسلامی برای ایجاد حس و فضا سازی معنوی بسیار رایج و معنادار است و با توجه به این شاخصه مهم نور در مسجد نصیرالملک که در دیوار شبستان غربی مسجد به صورت نورهای رنگی منکسر شده در شیشه های رنگی نمود می کند، کاملاً این احساس را برمی انگیزد که از فضایی به فضایی دیگر و کاملاً متفاوت منتقل شده اید که این عبور، بازتاب و انعکاس نور رنگی از پنجره های منور و دلربا چندی بیش از یک فضای معمولی را در ذهن القاء می کند که در واقع همان نقش انفصال مادی و اتصال به فضای معنوی است.

هرچند این بنا پر از سویه های التقاطی در معماری است؛ اما با این حال، این مسجد به عنوان فضایی کیفی در سلسله معماری ایرانی بسیار چشم نواز و دل انگیز است. در تاریخچه تزئینات مساجد، همواره دو الگوی بهره گیری از نور و بهره گیری از نقوش و رنگ ها موازی با یکدیگر به کار بسته می شده است؛ اما در این مسجد برای اولین بار این دو الگو در پنجره ها بر یکدیگر انطباق یافته اند؛ گویا در بین همه این التقاطها، این بار وصلی نیکو، فصلی تاریخی را به پایان رسانده و حالا نور که مظهر وحدت در بناست می تواند با نقش و رنگ که مظهر کثرت بوده، یکی شود و این مسجد بنا به نظر ملاصدرای شیرازی که با جمع میان کثرت و وحدت و در مورد عین هم دانستن آنها، بسیاری از بی قراری های نظری را در حوزه حکمت اسلامی قرار بخشیده و دل ما را نیز آرام می کند و جلا می بخشد.

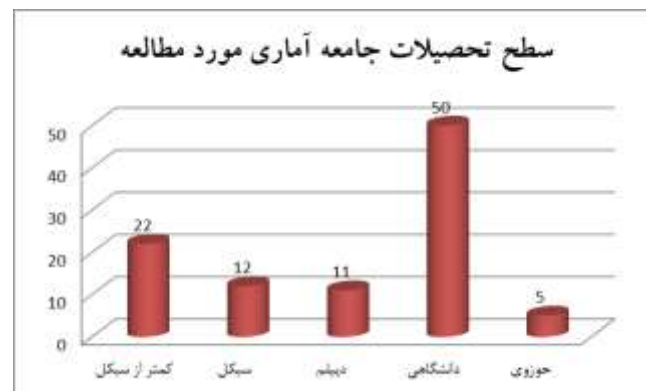
مشاهده غیر مستقیم: پرسشنامه

برای بررسی موضوع مورد مطالعه در مجموع، 100 پرسشنامه که توسط حاضرین در مسجد نصیرالملک پاسخ داده شده بود مورد بررسی قرار گرفت. نتایج بررسی جامعه آماری به شرح زیر می باشد: هم‌منظور که در شکل 5 مشاهده می گردد به لحاظ وضعیت سکونت در حدود 41 درصد از افراد مورد مطالعه در نزدیکی مسجد سکونت داشتند. 27 درصد افراد ساکن محدوده شیراز و 42 درصد در خارج شیراز سکونت داشتند. این آمار به نوبه خود بیانگر این مساله است که در حدود نیمی از افراد مورد مطالعه که اعم آنها توریست می باشند برای بازدید به این محل تاریخی مراجعه نموده اند.



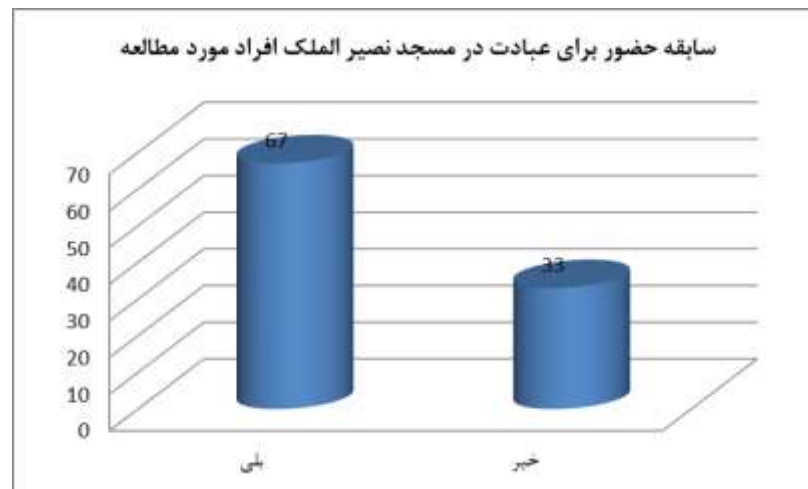
شکل 5- بررسی جامعه آماری پرسشنامه به لحاظ سکونت
ماخذ: نگارندگان

بررسی جامعه آماری نشان دهنده این مساله است که به لحاظ سطح تحصیلات بیشترین بازدید کنندگان مسجد را جامعه دانشگاهی تشکیل می دهد همانطور که در شکل 6 ملاحظه میگردد در حدود 50 درصد افراد مورد بررسی از جامعه دانشگاهی می باشد. از تعداد افراد حوزوی مورد مطالعه میتوان ملاحظه نمود که بازدید از مسجد نصیر الملک صرفا به لحاظ مذهبی نخواهد بود.



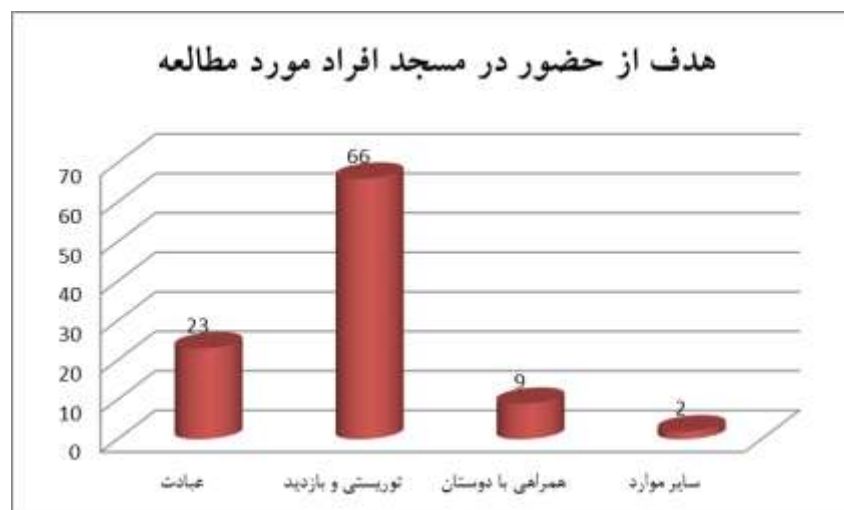
شکل 6- بررسی سطح تحصیلات جامعه آماری مورد مطالعه
ماخذ: نگارندگان

یکی از مسایلی که مورد مطالعه قرار گرفت سابقه حضور افراد مورد مطالعه در مسجد همانطور که در شکل 7 مشاهده می گردد 67 درصد افراد مورد مطالعه سابقه حضور برای عبادت در این مسجد را داشتند که نشاندهنده این مساله است که بیشتر افراد مورد مطالعه عبادت در مسجد نصیر الملک را در اولویت قرار می دهند.



شکل 7- بررسی سابقه حضور برای عبادت در مسجد نصیر الملک افراد مورد مطالعه ماخذ: نگارندگان

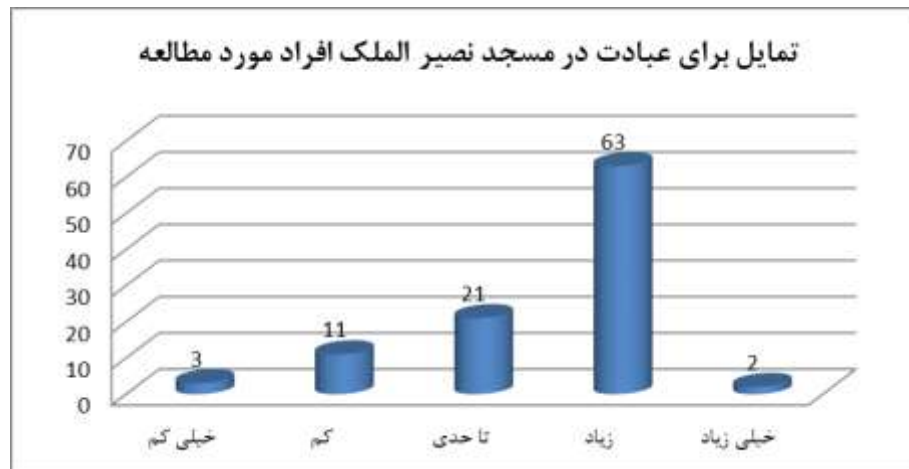
هدف از حضور در مسجد از دیر باز به دلایل مختلفی صورت می پذیرفته است از دیرباز در تاریخ اسلام مسجد محل تجمع مسلمانان برای فعالیت های مختلف بوده است که مهم ترین آن مساله عبادت است. با توجه به بافت و تاریخچه مسجد نصیر الملک یکی از مسایلی که از افراد مورد مطالعه مورد بحث قرار گرفت مساله هدف از حضور در مسجد نصیر الملک بود. همانطور که در شکل 8 ملاحظه می گردد بیشتر افراد به دلیل معماری و تاریخچه این مسجد هدف از حضور خود را به لحاظ توریستی و بازدید بیان نموده اند. همچنین مشاهده می گردد که 23 درصد افراد هدف از حضور را عبادت و 9 درصد افراد هدف را همراهی با دوستان و آشنایانی که از دیگر شهرها برای بازدید از این محل آمده بودند بیان نمودند.



شکل 8- بررسی هدف از حضور در مسجد افراد مورد مطالعه ماخذ: نگارندگان

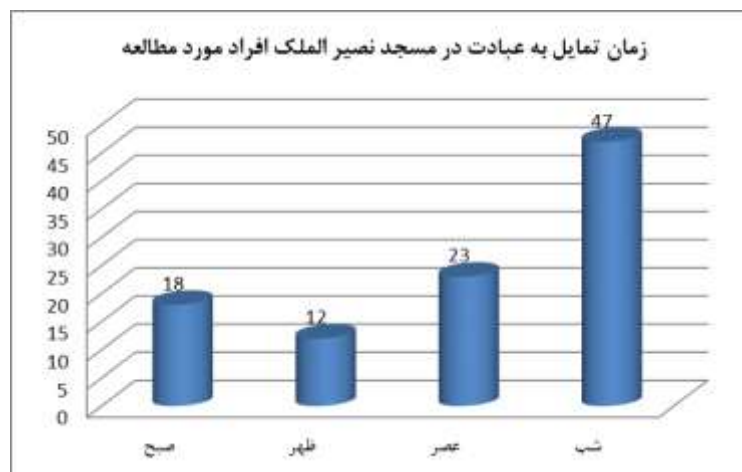
همانطور که در بخش قبل بیان گردید مسجد به عنوان مهمترین محل عبادت مسلمانان می باشد. به همین منظور یکی از مسایل دیگری که مورد بررسی قرار گرفت مساله تمایل برای عبادت در مسجد نصیر الملک بود همانطور که در نتایج شکل 9

مشاهده می گردد بیشتر افراد مورد مطالعه تمایل زیادی به عبادت در این مکان را دارند حال جای این پرسش است که مساله تلفیق نور و رنگ موجود در این مسجد تاثیری در تمایل افراد به عبادت در این مسجد خواهد داشت یا خیر؟



شکل 9- بررسی تمایل برای عبادت در مسجد نصیر الملک افراد مورد مطالعه
ماخذ: نگارندگان

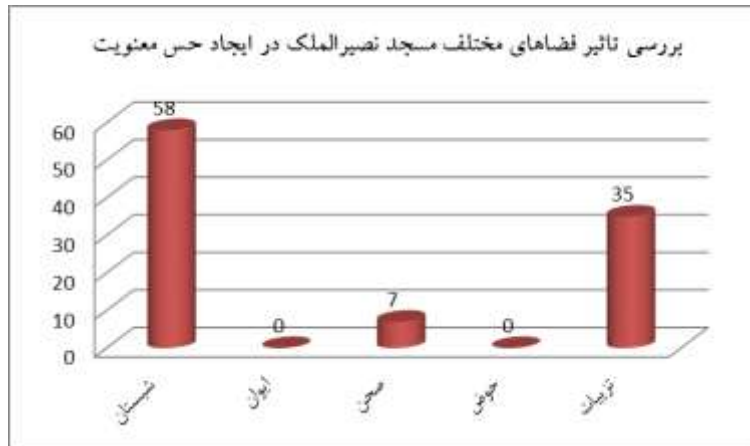
در بخش قبل تمایل افراد به عبادت در مسجد نصیرالملک مورد بررسی قرار گرفت و همانطور که ملاحظه گردید بیشتر افراد به عبادت در این محل متمایل بودند. در این بخش به بررسی زمان تمایل به عبادت در این مسجد خواهیم پرداخت همانطور که در نتایج شکل 10 مشاهده می گردد بیشتر افراد تمایل داشتند که در زمان شب در این مسجد عبادت نمایند. با توجه به نتیجه این نمودار می توان بیان نمود که مساله تلفیق نور خورشید و رنگ شیشه های شبستان مسجد در تمایل افراد بمورد مطالعه ه عبادت تاثیر چندانی نخواهد داشت به دلیل اینکه این تلفیق نور و رنگ فقط در ساعات بخصوصی از ظهر رخ خواهد داد.



شکل 10- زمان تمایل به عبادت در مسجد نصیر الملک افراد مورد مطالعه
ماخذ: نگارندگان

حال جای این پرسش مطرح است که فضاهای مختلف مسجد به چه میزان در ایجاد حس معنویت افراد تاثیر خواهد داشت. همانطور که در شکل 11 مشاهده می گردد شبستان مسجد محلی است که بیشترین تاثیر را در ایجاد حس معنویت افراد

داشته است. همچنین مشاهده می گردد که تزئینات مسجد نیز در ایجاد حس معنویت افراد بی تاثیر نبوده و برخی از افراد مورد مطالعه نیز تزئینات مسجد را عامل ایجاد حس معنویت در خود بیان نموده اند.



شکل 11- بررسی تاثیر فضاهای مختلف مسجد نصیرالملک در ایجاد حس معنویت
ماخذ: نگارندگان

نتیجه گیری

مساجد به عنوان ساختارهای اجتماعی اسلام، همواره به نقش آفرینی چندمنظوره در قرون گذشته پرداخته است. گرایش مردم آزاداندیش دنیا به مفاهیم عالیله اسلام از یک سو و ناکامی نظری و عملی تمدن مادی در برخی جهات از سوی دیگر بر اهمیت مساجد در جامعه جهانی افزوده است. مسجد محل تجلی مجموعه ای از هنرهایی است که مصداق مسلم هنر شهودی است. در مساجد نه تنها دین با هنر ملاقات می کند بلکه مهمترین نمادهای هنر اسلامی، معماری مساجد و ویژگی های بارز آن است. تأثیر رنگ و نور در معماری اسلامی انکار ناشدنی است و از اهمیت و گستردگی معنایی زیادی برخوردار است و یکی از عوامل مولفه های مهم در فضاسازی معنوی و روحانی مسجد و فضاهای مقدس می باشد. رنگ همه جا هست و وقتی در آن واحد همه جا باشد می تواند به مانند رنگین کمان، آبی و زود گذر بشود؛ به مانند کاغذ رنگی هایی که در یک مراسم جشن از آسمان بر زمین می ریزند، ناگهانی باشد و یا به اندازه دفاع از خود ضروری به نظر برسد. مهم نیست که به کجا می نگریم، زندگی پر از رنگ است. اسلام دین رسمی در ایران است و حدود ۹۸ درصد مردم به آن معتقد هستند و فرائض آن را به جای می آورند. در این مطالعه تأثیر نور و رنگ در ایجاد حس معنویت مسجد نصیرالملک مورد بررسی قرار گرفت که با توجه به مطالعات انجام شده می توان بیان نمود که موارد مورد مطالعه تأثیر چشمگیری در ایجاد حس معنویت در این فضا نخواهند داشت. فارغ از کاربری امروزی که بعضی از فضاهای مسجد دستخوش تغییرات کاربردی از قبیل موزه شده و با توجه به تجزیه پرسشنامه ها و برداشت های میدانی - توصیفی صورت گرفته و نیز تأثیر حضور بازدیدکنندگان فراوان و توریست ها، از آن حسن آرام و معنوی آن کاسته است؛ اما لازم است به این جمله از فرصت الدوله شیرازی بسنده می کنم که می گوید: «مسجد حاجی نصیرالملک در محله اسحاق بیک مسجدی است رفیع البنیان و موثق الارکان. بنایش نیکو، فضایش دلجو و شبستانش رفیع است. دریاچه وسطش همچون چشمه ی تسنیم و حوض کوثر است و حجرات فوقانش فرقات چنان را همسر».



مراجع

- [1] مجله مسجد ، شماره 117 ، ص 64
- [2] فصلنامه هنر ، شماره 33 ، سال 1376، ص 558
- [3] نقش عشق: مسجد نصیرالملک،محمد صادق موسوی،انتشارات حبیب 1378.
- [4] مسجد نصیرالملک نقشی از هنر اسلامی،فرخ باور، مجله میراث فرهنگی،سال نوزدهم،شماره 5357.
- [5] نور و رنگ در نگارگری ایرانی و معماری اسلامی،خوش نظر،سید رحیم،رجبی،محمدعلی ، نشریه: کتاب ماه هنر ، فروردین 1388، شماره 127، 70 تا 77.
- [6] حجت،عیسی،هویت انسان ساز،انسان هویت پرداز(تاملی در رابطه هویت و معماری)،نشریه هنرهای زیبا،شماره ۲۴، تهران، ۱۳۸۴
- [7] بررسی نور و رنگ در معماری سنتی ایران،سهند جوانشیر،همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری ،1392.
- [8] آئین مسجد ، محمد علی موظف رستمی ، انتشارات گوپه ، ج 3 ، ص 82 ، سال 1381
- [9] جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی ، علی رضایی ، موسسه فرهنگی ثقلین ، ص 323 ، سال 1382
- [10] بهبوده سخن ، مهناز رئیس زاده ، حسین مفید ، انتشارات مولی ، ص 97 و 98. سال 1383
- [11] هنر و معماری مساجد ، جمعی از نویسندگان ، نشر رسانش ، ج 1 ، ص 429 ، سال 1384
- [12] روزنامه جام جم (85/06/04) ، مقاله معماری مسجد ، نعمت سعیدی
- [13] هنر و معماری مساجد ، جمعی از نویسندگان ، نشر رسانش ، ج 1 ، ص 291 ، سال 1384
- [14] مسجد شیخ لطف الله و ویژگیهای آن ، محمد حسین نجم آبادی ، نشر فرزانه روز ، ص 30 ، سال 1381